

Г.С. Мусинова , К.Т. Тулебаева
Alikhan Bokeikhan University, Семей, Қазақстан
(E-mail: g.musinova@mail.ru, tulebaeva82@mail.ru)

Әдеби процестегі экологиялық дағдарыс пен ядролық сынақ зардабы

Аңдатпа. Мақалада әдеби процестегі экология тақырыбы қарастырылған. Көркем әдебиеттің негізгі нысаны – адам өмірі мен табиғат болып табылады. Экология – адам мен табиғат нәтижесінде болатын мәңгілік процесс. Сондықтан қандай да бір көркем шығармаларда адаммен бірге белгілі бір дәрежеде табиғат та орын алады. Оған халық ауыз әдебиеті үлгілерінен бастап қазіргі кезең әдебиетіне дейін өз жалғасын тауып келе жатқан экология тақырыбы дәлел бола алады. Тіршілік иесі табиғатпен егіздігін, тепе-теңдікті сақтауда көшпенділер өркениеті бүкіл ғаламдық тұтастыққа негізделгенін дәлелдеп көрсетілді. Жер-су тіршілік көзі ұлттық құндылықтармен тамырлас, уақыттың өзі соның бөлшегі, экологиялық сана – түркі мәдениеті мен өркениетінің бастауы ретінде халқымыздың экологиялық дамуында атамекен, туған жерді қорғау мәдениетін қалыптастыру туралы жан-жақты талданды. Экологиялық мәселелер бойынша іргелі зерттеулер өткен ғасырдың алпысыншы жылдарынан бастау алады, жалпы ғылымдағы экологиялық қозғалыстардың маңызы мен құндылығы қарастырылды. Талай адамның тағдыры мен қасиетті табиғатымыздың тынысын тарылтқан полигон кесапаты көркем әдебиеттегі көрінісі мысалдармен берілді. Қазақ әдебиетіндегі экология тақырыбына қатысты тарихи шындық пен көркемдік шешім мәселесі айқындалды. Семей полигонына қатысты Қазақстандағы бұқаралық ақпарат құралдарында көтерілген мәселелер мен аймақтық газет-журналдарда жарық көрген мақалалар тізбегі тақырыптық тұрғыдан мұқият талданды. Сынақ апатының және экологиялық дағдарыстың көркем әдебиеттегі көрінісі, Абыралы, Қарауыл, тіпті көршілес облыстарға тигізген зияны жайлы салыстыра дәйектелді.

Түйін сөздер: әдебиет, экология, полигон, экологиялық дағдарыс, халық трагедиясы, проза, поэзия.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-149-4-154-165>

Түсті: 06.11.2024; Жөнделді: 20.11.2024; Мақұлданды: 12.12.2024; Онлайн қолжетімді: 28.12.2024

Кіріспе

XXI ғасырда адамзат алдында тұрған ғаламдық проблема – экологиялық қауіпсіздік. Мемлекет басшысы Қ. Тоқаев экология мәселесі – ел дамуының басым бағыттарының бірі екенін, сынақ алаңдарын экологиялық, санитарлық талаптарға сәйкестендіру қажеттігін көтерген [1].

Адамзат жаралғаннан бастап табиғатпен тұтасып өмір сүріп келеді. Біздің көшпенді бабаларымыз табиғатпен жарысып, үйлесіп өмір сүру өркениетінің ең шырқау шыңына

шықты. Жыл мезгілдеріне қарай қоныс жаңалады, аспанға қарап ауа райын болжады, табиғатты тану арқылы арысы –жаратушыны, берсі – өзін таныды.

Әдебиет дегеніміз рухани құндылықтардың қазынасы болып табылады. Халқымыздың көптеген жылдар бойы ұрпақтарының дүниетанымын дамыту, адамгершілік қасиеттерді бойына сіңіру, ұлттық және жалпы адамзатқа тән адамгершілік қасиеттерді ұстанғаны мәлім. Әдеби дәстүр – ауызша және жазбаша шығармалардың тыңдаушылар мен оқырмандардың қабылдау ықыласын иеленуі бойынша қалыптасатын шығармашылық болмыс көрсеткіші. Бұл орайда, тіршілік қозғалысындағы өткен мен бүгінгінің одан болашақтың жалғасқан мәңгілік қозғалыстар заңдылығын түсінуде адамзат ақыл-ойының алыбы Әбунәсір әл-Фарабидің: «Дүниеде әлденендей бір алғашқы бастама бар, мұның соңынан рет-ретімен басқа бастамалар келе береді. Ал олардан өмірдегі заттар келіп шығады, кейін басқа заттар рет-ретімен келе береді де, болмыс ретімен алғанда өмірдегі ең соңғы заттарға дейін осылай жалғасып отырады» [2], – деген ғылыми тұжырымын бағдар етеміз. Мұны әдебиетке де пайдалануға болады. Алғашқы пайда болған әр құбылыс өзіннен кейінгі құбылыстарға да басты нысана болады. Барлығымызға белгілі болғандай ешнәрсе жоқтан пайда болмайды, бір күйден екінші күйге ауысады.

Тіршілік әрдайым күрестен тұрады. Адамзат баласы өзінің эволюциялық даму тарихында түрлі соғыстарға ұшырап отырған. Соғыс деген қасірет ғана емес, адамзат баласының бірінің үстінен екіншісі үстемдік жүргізіп, әлсіздерді күштілердің жәбірлеуі, материалдық құндылықтарды иемденудегі күресі екені белгілі. Кейде, әділетті, әділетсіз соғыс деп аталғанына қарамастан кез-келген соғыс адамзат баласына залал әкелетін, табиғатты бүлдіретін апат.

Ғылыми зерттеудің басты мақсаты – әдеби процестегі экология мәселесі қарастырылып, көркем шығармаларда берілу жолдарын зерделеу. Экология тақырыбындағы жазылған көркем шығармалардағы ұлттық мүддені және адамзат санасындағы өзгерістерді, қоғамдағы рухани-адамгершілік мәселелер жайындағы ойларды жаңаша пайымдау.

Зерттеудің нысаны – экология тақырыбында жазылған көркем шығармалар.

Зерттеу материалдары мен әдістері – мақаланы жазу барысында қазақ әдебиеттану ғылымында маңызды зерттеулер жүргізген отандық жетекші ғалымдардың зерттеу еңбектеріндегі теориялық тұжырымдар басшылыққа алынды. Әдебиеттану ғылымындағы А. Байтұрысынов, Е. Ысмайлов, Қ. Жұмалиев, З. Ахметов, З. Қабдолов, Б. Майтанов сынды зерттеуші ғалымдардың теориялық тұжырымдары зерттеу жұмысымыздың бағыт-бағдарын айқындауда негіз болды. Сонымен қатар, зерттеу нысанына қатысты С. Қирабаев, Р. Нұрғали, Ж. Дәдебаев, А. Еспенбетов, Т. Тебегенов, С. Айтуғанова, А. Рамазанова, Ж. Жарылғаповтардың, ғылыми еңбектері мен тұжырымдары пайдаланылды. Көркем шығармаларды экология мәселесі жинақтау, сипаттау, интерпретациялық әдіс, салыстырмалы талдау, құрылымдық, семиотикалық, құрылымдық талдау, жүйелеу әдістері арқылы анықталды.

Әдебиетке шолу. Қазақ әдебиеттану ғылымында жалпы табиғатты жанама ғылыми объект ретінде сабақтастыра қарастырған зерттеулер бар. Ф.ғ.к., С.Ш. Айтуғанованың «Адам және табиғат концепциясы шағын прозада», – деген диссертациялық еңбегінде М. Әуезов повестеріндегі табиғат суреттерінің қолданылу ерекшеліктері, қазіргі қазақ әдебиетіндегі адам мен табиғат мәселесінің берілуін қарастырған. Сонымен қатар адам мен табиғат мәселесін ф.ғ.д., профессор А. Рамазанова «Қазіргі қазақ повестеріндегі адам мен табиғат мәселесі» деп аталатын диссертациясында 70-80 жылдардағы экологиялық тақырыпта жазылған О. Бөкеев, М. Мағауин, Д. Досжанов, Ә. Асқаровтардың повестері негізінде адам мен табиғат қарым-қатынасы мәселесінің көркемдік шешімін ғылыми тұрғыдан зерттеген. Ф.ғ.д., профессор Ж. Жарылғаповтың «Қазақ прозасындағы адам концепциясы» (1970-80 жылдар негізінде) еңбегінде 1970-1980 жылдары қазақ прозасындағы Ә. Кекілбаев, О. Бөкей, Д. Исабеков, Ә. Тарази адам концепциясын адам мәселесімен байланыста қарастырылған.

XX ғасыр соңы мен қазақ прозасындағы дәстүр жалғастығы, адамның әлеуметтік және рухани-психологиялық қырларына қатысты эстетикалық көзқарастар жаңаша зерттелген. Бұл ғылыми еңбектердің бәрінде де адамның табиғатқа мейірімсіздігі, әділетсіздігі әр қырынан көрсетіледі. Әрине, мұндай күрделі мәселені сөз еткен жоғарыдағы еңбектердің аздық етері сөзсіз. Бұл ғылыми еңбектерде қарастырылып отырған негізгі тақырып – экология, табиғат, адам мәселесі.

Зерттеу тәтижелері мен талқылау. Көркем әдебиеттің негізгі нысаны – адам мен табиғаттың бір-бірімен тығыз қарым қатынасы. Ал адамзаттың бүкіл өмір жолы дегеніміз – табиғатпен тығыз бірлікте болатын жағдай. Қоршаған орта табиғаты адамзаттың күн көрінісі үшін сарқылмас қазына, таусылмас байлық.

Еліміздің тарихындағы түрлі оқиғалар желісі көркем әдебиетте көрініс тапқаны белгілі. Тәуелсіздігіміздің, еркіндігіміздің арқасында ақын-жазушыларымыз азат оймен экология мәселесін түрлі жанрдағы шығармаларына өзек етіп көркем әдебиетіміздің қазынасын байытқаны анық.

Т. Тебегенов: «Қазақстанның тәуелсіздігі салтанат құрған жаңа тарихында біздің ұрпақтарымыз әлем халықтарының мәдениетін бұрынғыдан да терең, кең көлемде игерді. Қазақтың ұлттық рухани мәдениеті мен әлем халықтарының әдеби-фольклорлық мұраларын сабақтастыру арқылы біз өсу, кемелдену биіктеріне өрлей береміз» [3], – деп көрсеткендей, тәуелсіздік алғаннан бері қарай әлем әдебиетінің ірі туындылары қазақша аударылып, оқырманын тапқаны белгілі. Ғалымның: «Әлем халықтарының әдебиеттері шәкірттердің ұлттық дүниетанымын байыта түседі. Ұлттық сөз өнеріміздің де көркемдік арналары әлем халықтары әдебиеттерімен сабақтаса дамуды жалғастыра береді» [4, 5], – деген пікірден байқағанымыз әлем әдебиеті шығармаларын оқып, танысқан қазақ ақын-жазушыларына әртүрлі ой салып, туынды жазуға арқау болады.

Әлем әдебиетіндегі Хиросима-Нагасаки-Семей ядролық полигон тақырыбы кеңінен қарастырылады. Бұл атом бомбасы, жарылыстар мен олардың салдары туралы жазуды сипаттайтын өлеңдер, романдар, күнделіктер, құжаттық дәлелдер кеңінен талданады. «Семей» атауы «полигон» ұғымының сабақтас-синонимы есебінде қалыптасуы 1947 жылдың 21 тамыз күнінен басталған. Сол күні кеңес үкіметі ядролық сынақ полигонын жасау жөнінде қаулы қабылдады. Аталмыш құрылыстың қиын да күрделілігіне қарамастан, тым тығыз уақыт арасында жүзеге асып, алғашқы сынақтарға 1949 жылдың 6 шілдесінде дайын болды. Семей полигонында әртүрлі бағыттағы жер асты, әуеде жарылыстар өткізілген. Дүниежүзі бойынша алғашқы сутегі бомбасы Семей жерінде 1953 жылы жарылған, оның қуаты Хиросима қасіретінен 25 есе асып түседі. Жер ресурстарының экологиялық жағдайын радиактивті залаңдар ушықтыратыны ақиқат. Семей полигонында 1949 жылдың 29 тамыздан бастап 1989 жылға дейін барлығы 468 ядролық сынақ жүргізілді. Оның зияны мен зардабының толық анықталмаған салдары зиялы қауым өкілдері – ақын-жазушылардың жүрегіндегі жазылмайтын жарасы, өзекті өртейтін өкінішті сұрағы болды, солай болып келеді. Әлем әдебиетіндегі жазушылар мен ақындар әдеби мұраларында Хиросима-Нагасаки-Семей ядролық атом полигонының экология, табиғат пен адам баласына әкелген қасіретті тағдыры көркем тілмен шынайы суреттелген.

Әлем әдебиетінде атом бомбасы туралы жазылған көркем шығармалар өте көп. Бұл күнделіктер, айғақтар немесе құжаттық дәлелдер, жарылыстар мен олардың салдары туралы өлеңдер, поэмалар, романдар, драмалар және фантастикалық туындылар. Жапония мен АҚШ-та бұл туындылардың барлығын жинақтай келе, «атом бомбасы туралы әдебиет» деп атаған.

Атом бомбасы туралы жазған авторлардың бірнеше буыны бар. Біріншісіне жарылыстардан аман қалғандар кіреді, олар өздерінің басынан кешкендерін, тәжірибелері туралы жазғандар: Йоко Отта, Тамики Хара, Шиноэ Шода, Садако Курихара. Екіншісіне, бомба туралы өзі көтерген неғұрлым кең әлеуметтік және саяси мәселелерді шешу мақсатында жазғандар: Йоши Хотта, Момо Иида, Кензабурое, Масуджи Ибусе, Инеко

Сата. Үшіншісі, ядролық жарылыстан кейін, әлемдік деңгейге көтерілген шығармалардың авторлары: Кобо Абэ, Макото Ода, Мицухара Иноуэ.

Хиросима мен Нагасаки атом бомбалары туралы жазылған көркем шығармаларға тоқталайық. Атом бомбасына арналған, ең танымал романдар – Масудзи Ибусенің «Черный дождь», «Қара жаңбыр», Джон Херсидің «Хиросима» романы.

Жапон жазушысы Тагаши Нагайдың «Нагасаки қоңырауы» романы. Бұл романды ағылшын тіліне аударған Уильям Джонстон аударған. Жазушы өзінің өмірін Нагасаки атом бомбасынан аман қалған адам ретінде сипаттайды. Бұл атау Ураками қорғанының қоңырауларына қатысты, ол туралы Нагай былай деп жазады: «Бұл апат болғаннан кейін бірнеше апта немесе бірнеше ай бойы шіркеудегі соғылмаған қоңырауларды баяндайды».

Австриялық жазушы Роберт Юнгтің «Ярче тысячи солнц: личная история ученых-атомщиков», «Мың күннен жарқын: атом ғалымдарының жеке тарихы» романы. Бұл еңбек Манхэттен жобасы мен неміс атом бомбасы жобасы туралы. Австриялық жазушы Карл Брукнердің «День бомбы», «Бомба күні» кітабы ғылыми көпшілікке арналған, «Садако хочет жить», «Садако өмір сүргісі келеді» романы әлемнің көптеген тілдеріне аударылып, ағылшын, жапон, неміс тілдерінде жарияланған, әлемдік әдебиетте жарияланған және әлемнің көптеген мектептерінде бейбітшілік материалы ретінде жиі қолданылады. Романда Хиросима қаласындағы жарылыс баяндала келіп, 1945 жылдың тамызында қаланы бомбалағаннан кейінгі радиация әсерінен туындаған аурулардан қайтыс болған Садако Сасаси есімді жопон қызының өмірі баяндалады.

Ағылшын әдебиетінің ірі өкілі, пулицер сыйлығының иегері Джон Херсидің «Хиросима» романы. Шығармада Хиросимаға тасталған атом бомбасы жарылып, аман қалған алты адамның өмірі баяндалады.

Көрнекті ғалым: Ж. Жарылғапов: «Қазақ әдебиеті де әлемдік әдебиеттің бір бөлшегі. Адамзаттың әдеби-мәдени дамуындағы ортақ заңдылықтар біздің ұлтымыздың әдебиетінде де көрінбеуі мүмкін емес» [4], – дегендей әлем әдебиетіндегі Хиросима-Нагасаки тақырыбы қазақ жазушысы Ғ. Мүсіреповтің шығармаларына да арқау болған.

Ғ. Мүсіреповтің «Жапон балладасы» 1967 жылы жарық көрді. Ал, суреттелген оқиға – 1946 жыл. Көркемдік мекеншақтық (хронотоп) географиялық аясы Жапония елінің Хиросима мен Нагасаки қаласындағы оқиғалар болғанымен, шығармадағы символдық мағына бүкіл әлем, жер планетасын тұтас қамтиды. Қара сөзбен жазылған, «Арқаның әңгімесі», «Көздің әңгімесі», «Тастың әңгімесі» деп аталатын үш бөлікті балладаның концептуалдық нысанасы айқын көрінгенмен, бірден жадағай тартып, идея сахнасына жүгірмейді. Семиотикадағы таңба құбылысының прагматикалық жағы тасада тұрғандай тәсіл байқатса да, мазмұнға эмоционалды үстеме әсер қосып тұрады.

Адамзат баласының бетіндегі қара дақ іспетті Хиросима оқиғасын ізгілікті қауым жақтамас еді. Ал әскери немесе таза ғылыми әйтпесе саяси пендешілік ниеттегі кейбір жеке субъектілер қисапсыз қасіреттің ауыртпалығын темір торлы сана қабаттарының көптігі арқасында көтере білді.

«Жапон балладасының» арғы тамыры М. Бахтин ұстанатын: «Мениппея характеризуется исключительной свободой сюжетного и философского вымысла» [5, 285], – деген пікірі мениппея жанрымен де үндестік табады. Оның үстіне мениппеяға өлі, тірілердің өзара өзімен-өзі сөйлесу үрдісі хас Ғ. Мүсіреповті осы жанр дәстүрімен жақындастыратын тағы бір фактор – «мениппеялық күлкіде» орын алатын ащы мысқыл, қайғылы ахуал мен қолайсыз сәттегі юморлық ахуал.

Расымен де, үш әңгіме ерекше күйдегі әдеттен тыс қалыпқа сай баяндау жүйесін таңдаған. Әйтпесе дене мүшелері және материалдық зат ертедегі тұлпарлар сияқты еркін сөйлеп кетпеуі тиіс-ті. Бұл ретте көне мифологиялық ой сілемдерінің жазушы дүниетанымына әсерін жоққа шығару қиын.

Арқа да, көз де, тас та тіршілік деңгейінен табылғанмен, өлі дүниенің хабаршылары, бөлек бітімі таңбалаушы есебінде семантикалық қатынасқа түседі. Алайда олар қаламгер талантының нәтижесінде жай ғана белгілі (сигнал) емес, толық мәніндегі таңба, тіпті көп ретте осы ұғымның екінші, кеңейтілген атауы – символ дәрежесіне көтеріледі.

Біздің ойымызша шығармадағы, синтактикалық қатынас атомдық бомба жарылысы кезіндегі астан-кестен дүние суреттеріне негізделсе, темпераменті жағынан өзара сабақтас сұрапыл кейіп алады. Көрнекті өнер теоретигі В. Шкловский 1916 жылы әдебиеттегі өмір құбылыстарын қабылдау әсерін күшейтуді белгілеу үшін «остранение» - өткірлеу терминін қолдана бастағанын ескертеді.

«Жапон балладасы» - адамзат ұрпағын бауырластыратын туынды. Ғабит Мүсірепов – ғалам кеңістігіндегі ұлы махаббаттың символы.

Жапония туралы М. Әуезовтің «Жапония күнделіктері» еңбегі жарық көрді. Бұл күнделіктегі жазылған оқиғаларды әуезовтанушы ғалымдар назардан тыс қалдырған ба деп ойлаймыз.

Журналист Гүлбаршын Айжанбайқызының «Жапонға жақындығымыз бар ма?» [6], – деген мақаласында Мұрат Әуезов: «- Әкем 1957 жылы 45 күнге Жапонияға барды. Жапонияда Хиросима және Нагасакиге тасталған атом бомбасына қарсы үлкен жиындарда сөз сөйледі. Ойларын ортаға салды. Қарап отырсаңыз, әкемнің Жапонияда сөйлеген сөздері – шындап келгенде, оның Семей полигонына айтқан лағнеті, қарғысы. Ол кейбір жиындарға тамағы ауырып, дене қызуы көтеріліп тұрса да барған. Әкем Үндістан, АҚШ сапары жайлы да жазды. Ал, «Жапония күнделігін» жариялай алмады. Жарияласа, бұл сол кездегі КСРО-ның саясатына қарсы шыққандық болар еді. Жалпы әкем ғана емес, ХХ ғасыр басындағы Алаш зиялылары «Қазақ еліне үлгі болатын мемлекет - Жапония» деп бірауыздан мойындаған. «Азия мемлекеттерінде бізге үлгі болатын Жапония» дегенді әкем 19-20 жасында айтты. Мен әкем аралаған жерлерде болғанда өзіме өзім ойша сұрақ қойып, оған жауапты әкемнің шығармаларынан іздейтін сәттерімді жасырмаймын», – дейді. Бұдан аңғарғанымыз, ХХ ғасырдың басында Алаш зиялылары мемлекеттіліктің үлгісі ретінде Жапонияға көз тігіп, А. Байтұрсынов «Жапония һәм Қазақстан», М. Әуезов «Жапония» деген мақалалар жазды. Ал, М. Әуезовтің «Жапония күнделігінің» әлі де сыры ашылмағаны ақиқат.

М. Әуезовтің «Жапония күнделіктері» еңбегінде жазушы 20 күндік Жапонияға барған саяхаты туралы баяндайды. Осы күнделікте М. Әуезов: «19 август. Сағат 7-де митинг ашылды. Либерал партиясы өкілі сөйледі... Енді концерт басталды. Сөздер осымен араласып жүреді. Ескі қытай әні. Ғаламат үлкен амфитеатр... Мен сөйледім. Қатты қол соғып жақсы қарсы алды» [7], – деп нақты жазады. Жазушы мына жолдарында: «21 август. Кешке Нагояда көп қабылдау, кездесулер болды. Мен үш рет сөйледім. Сағат 6-да митинг жасалды. Мың кісі болды. Мен сөйледім» [7, 335], – деп жазушы өзінің неше мәрте сөйлегенін атады. Бірақ сол уақытта не деп сөйледі, ол туралы ешкім ештеңе айтпады және сөйлеген сөздері сақталмады.

Бұл туралы жапонтанушы, дипломат Б. Құрмансейіт өзінің: «Әуезов жапон жерінде не айтты? Ұлы жазушы сөзінің алғашқы дерегі табылды» [8], – деген мақаласында: «Жыл сайын тамыздың алтысы мен тоғызында дәстүрлі түрде Жапонияның қасиетті Хиросима (жапондар осылай жазады) мен Нагасаки қалаларында Американың атомы жанын жұтқан құрбандардың рухтарына және зардап шеккендерге «хибакуша» бағышталып, арнайы жиын-рәсімдер өткізіліп тұрады. 1957 жылдың тамызындағы осындай рәсімдерге қатысқан Кеңестер Одағының делегациясы құрамында қазақтың әйгілі жазушысы, Алаштың ардақты азаматы Мұхтар Әуезов те бар еді. Дәл сол күндері Жапониядағы Атом және сутегі бомбаларын жоюға бағытталған III-ші бүкіләлемдік конференция өтіп жатқан болатын. Аталмыш конференция аясында Токио қаласындағы Жастар сарайында өткен арнайы жиында Әуезов жапон жастары алдында сөз сөйлеу мәртебесіне ие болған. Әлбетте, Әуезов бұл жиында орыс тілінде сөйлеген, ал оның сөзінің түпнұсқасы қайда сақталғаны бізге беймәлім. Ол жайында бүгінге дейін зер салынып зерттелмегенге ұқсайды. Бәлкім, шешен атамыз қағазсыз-ақ сөйлеген шығар. Дегенмен, осындай оқиғадан ешқандай із қалмауы мүмкін емес деген оймен жапондық мұрағаттарда қырық жыл ұйқыда жатқан қарт қағаздардың тыныштығын бұзып, сол жиынның хаттамасын парақтап көрсек, алдымыздан алдымен жарықтық атамыздың қасқа басты суреті, содан кейін сөйлеген сөзінің жапоншаға аударылған қысқаша нұсқасы мен мұндалап шыға

келді. Орысшадан аударылған жапоншаны Әуезовтің ана тіліне қайта аударсақ былай болады: «Жастар – адамзаттың гүлі іспетті. Гүлдер мезгілі жеткенде дән салуы ләзім. Ал бұл гүлдер сұм соғыстың орағына шалынып, жапырылып шабылып жатыр. Сондықтан атом және сутегі бомбаларының қауіп-қасіретін ең алдымен сезетін де осы жастар. Осы қарулардың қорқынышын түйсіну арқылы жастар бүгінгіден де берік бола алатынына сенем. Атомға жан-тәнімен қарсы шығып жатқаны жапон жастарының керемет қасиеті деп білем». Қай кезде де, қай жерде де сақ сөйлеген ағамыздың сөзіндегі «осы қарулардың» дегеннің алдында «қарғыс атқыр» деп, «атомға» дегеннің алдында «атың өшкір» деп қосып аударғың-ақ келеді» [8, 11-12], – заңғар жазушымыз Мұхтар Омарханұлы Әуезовтің 1957 жылғы Жапония сапарында сөйлеген сөзіне қатысты алғашқы нақты деректі келтіреді.

Д.Төлепбергенұлы «Полигон ұлы Әуезовті қатты толғантқан еді» деген мақаласында: «– Мұхтар Омарханұлы әңгіме ауданын ядролық полигонға аударып, «мені ядролық полигон мәселесі алаңдатады. Академик Курчатовтан «полигон неге халық тығыз қоныстанған аумаққа орналасты?» деп сұрағанымда, ол 1945 жылы Л.Берия бастаған арнайы комитет құрылып, полигонның орналасатын аумағын солар таңдады», – деді» 1949 жылы Семей полигонында алғашқы сынақ жүргізілді. Сынақ өткізу барысында Абайдың жері, бүгіндей бір ауыл жарылды. Бұл трагедияның халқымызға тигізетін зардабы туралы ешкімді ойландырмайтынын айтқан Мұхтар аға оқиғаны көзбен көрген менен полигон туралы айтуымды өтінді. Мен әңгімемді 1953 жылдың наурыз айында полигонға байланысты бізді, аудан басшыларын облыстық партия жетекшісі шақырғанынан бастадым. Жиынға әскерилер қатысып, тамыз айында жаңа термо ядролық құрылымды сынақтан өткізетіні жайлы баяндады. Біздің алдымызға сынақ алаңынан тұрғындар мен негізгі кіріс көзі төрт түлікті оңаша жерге көшіру туралы міндеттерді қойды. Біз келгеннен кейін тапсырылған жұмыстарға кірісіп кеттік. Бізге неге екені белгісіз, төрт түлік малды полигон алаңынан аулаққа әкету туралы тапсырма жүктеді... Ал бір айдан кейін тұрғындар туған ауылдарына қайтып оралып, күнделікті күйбің тірліктеріне кірісіп кетті. Осындай қорқынышты әңгімемді аяқтағаннан кейін Мұхтар Омарханұлы маған «тұрғындар құты қашқан ауыл көрінісін қалайша қабылдады? Менің ол көріністі көруге дәтім бармайтын еді», – деді. Мұхтар Омарханұлы уайым тұнған әңгімесін жалғастырып, Қаныш Имантайұлы Сәтбаевтың Семей полигонының жергілікті тұрғындар мен төрт түлік малға келтірген зардабын зерттеп жүргенін айтты» [9], – дейді.

Әрбір жазушының жүрегін жадырататын өзінің туып-өскен мекені. Әр адам өзінің туған жері үшін алаңдайды, сол туралы үнемі айтып жүреді.

Ғалым А. Еспенбетов: «Әуезов және Семей. Бір-бірінен ажырамайтын, қайта өзара бірін-бірі толықтырып тұратын ұғымдар. М. Әуезовтің Семей шаһарына, Семей өлкесіне қатынасы жазушының сол құнарлы топырақта кіндік қаны тамып, балалық, жігіттік шақтарын өткізуімен шектелмейді. Кезінде мәдениеттің, ғылымның, өнердің орталығы болған, қала мен қала мәдениетін жатырқамай қабылдауға негіз салған Семейдегі М. Әуезов өмірбаянынан бөліп алу мүмкін емес» [10], – дегендей Әуезов өсіп, туып өскен Семей топырағы, ондағы ғасыр қасіреті Семей сынақ полигоны туралы айтуы әбден мүмкін.

Әрбір ақын-жазушыға шығармашылық шабыт беріп, сезімін оятатын –туған жері. Қысы қатаң, жазы жайсаң Семей жері, Ертіс өңірін тани білсеңіз – берері көп, суы да, жер өнімі мол және сан алуан, қазба байлығын жарата білсеңіз – қаншама ұрпаққа сан ғасыр құт береке болады, амал қанша?!

А. Еспенбетов: «Ұлы ақын Абайды, ғұлама ойшыл Шәкәрімді, данышпан жазушы М. Әуезовті туғызған қасиетті топырақ, шежірелі Шыңғыс ерекше құбылыс. Тарихи-философиялық, көркемдік-эстетикалық категориялар аясында қарастырғанда да төтенше феноминалдық сипаттағы жағдаят. Табиғат-Ана мен Перзент – дана арасындағы тамырластық, қоршаған орта, рухани сабақтастық төркіні зерттеу объектісіне ұласса құба-құп» [10, 72], – дегендей қаншама ұлыларды дүниеге әкелген, ұлт көсемдері, алаш арыстары оқыған Семей жері қасиетті топырақ.

Бүгінде әлемді ядролық қарусыздандыру бейбіт миссиясының бастамашысына айналған Қазақстанның Жапониямен арадағы барыс-келісі еркін әрі жиілей түсті. Екі елдің басшылары қол жеткізген уағдаластықтар аясында әсіресе, ғылым мен білім саласындағы екі жақты алмасулар көбейді. Бір ғасыр бұрын Алаш арыстары армандаған аралдағы елде тәуелсіздіктің төл буыны білім алып, дара мәдениетіне бойлай түсті. Сол жастардың қатарындағы әлеуметтанушы ғалым, «Семей-Хиросима» жобасының жеңімпазы Ақерке Сұлтанованың «Семей полигоны» деген еңбегі жапон тілінде Жапониядағы Kadensha баспасынан жарық көрді. Ақерке Сұлтанова – қазақстандық жапонтанушылар арасында жапон тілінде кітап шығарған алғашқы автор. Жинақта Семей қаласының көне және Алаш саяси қозғалысының орталығы болған Семей сынақ полигонына қатысты тың деректер, фотосуреттер топтастырылған. Кітаптың бірінші бөлімінде адам тағдыры арқылы Семей ядролық сынақ полигонының қарапайым халыққа қалай әсер еткені баяндалады. Екінші бөлімде Семей сынақ алаңының құрылу кезеңінен бастап соңғы жарылысқа дейінгі тарихы қамтылады. Еңбекте Семей қаласындағы, Абай ауданындағы, Қайнар, Қарауыл, Саржал, Дегелең ауылдарының тұрғындарымен жүргізген сұхбаттары репортаж жанрында жазылған. Сондай-ақ, Қазақстанның әлемді ядролық қарусыздандыруға қосқан үлесі туралы баяндайды. Қазақстанның төл тарихы, мәдениеті, қоршаған ортасы мен киелі орындары туралы деректер жапондықтардың қызығушылықтарын арттыра түсті. Бұл кітаптың ресми жарнамасы «Амазонда» жарияланды.

Полигон зардаптары соңғы жылдары қазақ қаламгерлерін қатты күйзелтіп, алаңдатты. Адам мен табиғат қарым-қатынасы қазақ ауыз әдебиетінен бастау алып, желмаямен жортып жерұйығын іздеген Асан қайғыдан әрі қарай жалғасып, адам баласының табиғатқа мұқтаждығы мен тәуекелділігі ұлғаймаса, кеміген емес.

Әдебиеттегі табиғат тақырыбы – сонау ерте замандардан бері жазылып келе жатқан мәңгілік тақырып. Айтулы ақын-жазушыларымыз осы тақырыпты жырлауда небір жауһар шығармалар тудырды. Қазақ әдебиетінде ақын-жыраулар толғауларында, өлеңдерінде, Ыбырай, Абай, Мағжан, Сәкен, Ілияс т.б. ақындар шығармаларында табиғат лирикасы ұлттық нақышпен, халықтық таныммен жырланды. Табиғатты жырлауда әр ақын өзінше ерекшеленіп, суреткерлік шеберлікпен дараланды.

Экология қазақ үшін жұмбақ дүние емес, ол біздің салт-дәстүрімізде бар, бұл – ананың ақ сүтімен беріліп келген, туған табиғатыңды қорғап қастерлеуге негізделген ғылым. Адам мен табиғат – мәңгілік егіз ұғым. Табиғат – қорғаушы, асыраушы. Қазақта «Жер – қазына, су – алтын, мал - байлық» деп бекер айтпаса керек.

Дүниежүзіндегі және біздің еліміздегі экологиялық ахуалдың күрт өсіп келе жатқаны алаңдаушылық тудырады, ғылыми конференцияларда, мемлекеттік мекемелерде өткір пікір таластар бел алады. Табиғат пен адам арасындағы проблемалар күн өткен сайын, бүкіл қоғамды алаңдатуда.

Қ. Мырзалиев қазақ поэзиясында экологиялық мәселені көтерген ақындардың алғашқыларының бірі десек қателеспейміз. «Қызыл кітап» және «Мүйіз тұмсық» немесе «Миллионның тағдыры» поэмаларында адамның табиғатқа жасаған шабуылының салдарын баяндайды:

«Қызыл кітап» – мезгілсіз мекендердің бастарына қойылған қызыл шырақ!

«Қызыл кітап» – опат боп кеткен аңның, бастарына қойылған қызыл күмбез – деп Қызыл кітапқа енген аң-құстың жоғын жоқтайды да

«Шүкір! Шүкір!».

Сұмдық Далам аулақ,

Сол Далада өседі балам – деп ой түйіндейді. Алайда, бұл 1983 жыл, әлі ядролық полигондар туралы сөз айтылмаған кезеңде жазылған жыр жолдарында үлкен философиялық астар бар.

«Жер Ана» ұғымы, «Бұлақ көрсең, көзін аш», «Жер шоқтығы Көкшетау», «Жер жәннаты - Жетісу» деген сынды тұрақты тіркеске, афоризмге айналған ұғымдар халқымыздың табиғатқа деген ыстық махаббатын білдіреді.

Қазақтың дәстүрлі мәдениетіндегі табиғатқа байланысты ырымдар мен тыйымдар, мақал-мәтелдер ұрпақ бойында экологиялық сана мен экологиялық мәдениет қалыптастыруға ықпал ететін қайнар көз.

Халқымыздың өмір сүру салты қазақ жерінің табиғи ерекшелігіне байланысты туындады. Сондықтан, экологиялық білім, сана, мәдениет этноерекшелікпен тікелей байланысты.

Қазақ халқы көшпелі тіршілігіне сәйкес, энергия қуатын Құдайдың Күнінен, даланың желінен, қойдың қиынан алады.

Экологияға төнетін қауіп туралы фольклорымыздан белгілі, «Қарағай басын шортан шалады» деген тұспал жыр жолдары бізге дейін жеткен. XX ғасырдағы алаш зиялылары да экология мәселесін көтерген. Әлихан Бөкейхановтың «Овцеводство в Степном крае» (Дала өлкесіндегі қой шаруашылығы) деген орыс тілінде 1904 жылы Томск қаласында жарық көрген еңбегі 1896-1903 жылдар аралығында Дала өлкесін зерттеуге арнап жасақталған экспедицияның құрамында болған кезінде жасаған талдау-сараптамаларының нәтижесі. Әлихан атамыз 12 уездің жер қорын пайдалану, қоныстандыру жайын бүге-шігесіне дейін зерттеген. 90 жылдан астам архивте жабулы жатқан аталған еңбек Рымғали Нұрғалиевтің басшылығымен 1995 жылы 2000 ғана таралыммен қайта басып шығарылды. Әлихантанушы ғалым С. Аққұлұлы: «Осы күні Әлиханның не қой, не ірі қара шаруашылығы туралы еңбектері республикалық кітап мұражайынан басқа бірде-бір кітапхана қорында жоқ» [11], – дейді.

Ә. Бөкейхан жоғарыда аталған еңбегінде 100 қой бір қыстақтағы бірнеше үйелменді отынмен қамтамасыз ететінін есептеп берген. Қиды кептіріп, сақтау технологиясын да баяндаған. Бұл – табиғатты аялау, адам үшін экологиялық таза өнімді пайдалануды насихаттаудың үлгісі. Демек, Ә. Бөкейхан табиғи экожүйенің қалыпты сақталуына мән беруді баса көрсеткен деп тұжырым жасауға болады.

Қазақстан экологиясы, Семей қасіреті бүкіл дүниежүзінің проблемасына айналды, полигон әкелген зардаптың өлшемі әлі күнге дейін анықталмай отыр. Өңірде жарылған 500-ге жуық бомбаның зардабы адамдарды айықпас ақырзаман індетіне шалдықтырды. Жарылыс тоқтамағанда, улы тозаң мен аждаһа ошағы жарты әлемді ойрандап, Орта Азияны ядролық тозаңға тұншықтырып, халықтың түбіне жетер еді. Осы полигон маңындағы қазақтардың көбі, дәрігердің өзі анықтай алмайтын аурулардан қырылғаны белгілі. Бұл аймақта тұратын 1,5 миллионға жуық адам жазылмайтын дертке шалдығып, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасатын кеселге душар болғаны жасырын емес.

Экологиялық түсінік пен экологиялық тәрбие, дәстүрлі халықтық экологиялық таным мен мифтің болмыстық түйсіктерінен нәр алады. Ұлттық құндылықтармен сабақтасқан өзіміз қоршаған ортаны қорғау мәдениетін дамытып, қалыптастыратын негізгі арна. Тіршіліктің есін «жер, су» – деп танып, «табиғат пен тепе-теңдікті сақтауды тәрбие арқылы санасына сіңірген», ата-бабаларымыз жаратылыстың қасиетін мифтік санмен сезінеді. Демек бүкіл ғаламдық бірлікке негізделген аңыздық экологиялық сананы иеленеді.

Көшпенділердің экологиялық санасы мен тәрбиесі, мәдениетінің бастауын Көк Тәңірі ретінде таниды. Аспанды, күнді, жерді және суды кеңестік пен уақыттың бөлшегі ретінде қарастырады.

Х. Бекхожин: «Қазақ публицистикасының бастау негізі болып табылатын мифтік көркем танымдар, фольклорлық негіздегі ауыз әдебиеті үлгілері мен билердің шешендік сөздері» [12], – деп танып, қазақ әдебиетінің жанрлық, тақырыптық, формалық, көркемдік, мазмұндық тұрғыдан дамуына тікелей әсер еткенін тұжырымдайды.

«Ғарыштық әлем, аспан, жер, су, орман, көк шөп, жер асты әлемі, жануарлар дүниесіне киелі тек иесі» [13], – дегендей жер асты үсті әлемін қорғау кейінгі ұрпаққа аманат, өліге құрмет, тіріге міндет санап түрлі халықтық мұралар, мақал-мәтелдер, аңыздар мен жырлар шығарып, сол арқылы табиғатты қорғауға баулиды.

Әдебиетте көтерілген табиғатты қорғауға байланысты шығармалардың барлығында да, оның тақырыбы мен идеясына, оқиғасына, қорытынды ой-тұжырымдарына ұлттық

тәрбие мен ұлттық экологиялық сана қалыптастырған танымдық нышандарды өзек етеді.

Қазақстан республикасының рәміздеріндегі күн, аспан, қыран, бәйтерек символдарының өзі халқымыздың табиғатты қорғап-қастерлеудегі мәдениетінің жоғары дәрежеде екенін көрсетеді

Қарауыл төбеде өлімнің бейнесі болған қу ағашты орнатып, қаншама мың адам Семей сынақ полигоны жарылысын тоқтату жайлы тұңғыш экологиялық халықтық қозғалыстың бас қосуында сол ағашқа ақтық байлады.

Мықан ағашы – Бәйтерек атауы көне түркі мифтік танымында мәңгілік жасыл өмірдің бейнесі болады. Қураған ағашқа ақтық байлау тіршілікке, жалпы адамзат баласына қауіп төнгендігінің нысаны, халықтың дабыл қағуы. Көне түркілік экологиялық мифтік танымы өшпеген көшпенділер ұрпақтарына қураған ағашқа ақтық байлау түрлі плакаттардан гөрі әсері зор болды.

Семей өңіріндегі ядролық сынақты тоқтату жаппай халықтық сипат алған сол тұстағы бейресми ұйымдар мен қорлардың шаралары, табиғи апат мәселелері туралы көркем шығармалардың атаулары мен ішкі құрылымдарында экологиялық түсініктен туындаған аңыздар мен көне жырлардан үзінділер беріліп отырды.

Қорытынды. Көшпенділер өркениетіндегі экологиялық мәдениет – қазіргі таңдағы табиғат ананы қорғау мәселесін көтерген келелі тақырып.

Экологиялық мәдениеттің кейінгі ұрпаққа берер тәрбиесі жайында: «Оқырмандардың экологиялық тақырыпта жазылған көркем шығармаларға деген қызушылығы күн сайын артып келеді. Бұл шығармалар адам және экология арасындағы байланыс туралы түсінік береді. Осындай шығармаларды оқыту арқылы мектеп жасындағы оқушыларға экологиялық тәрбие, экологиялық сана, мәдениет қалыптастыру керек. Білім беру мекемелерінде ата-аналар мен оқушылар арасында осы тақырып бойынша үнемі іс-шаралар ұйымдастырылып, семинарлар өткізілуі керек» [14], – деген ұсыныстар әлемдік басылымдарда жарияланды.

Табиғатты қорғау, қоршаған ортаны ластамау, күтіп ұстау, табиғат байлығын бүлдірмеу, жыл мезгіліне орай жайлымыздарды өз орнымен пайдалану, жер үсті, жер асты байлығын игеру көшпенділер өркениетінде өмір мен өлім мәселесі болып табылады.

Қазақ халқының тұрмыс тіршілігі тікелей табиғат құбылыстарымен байланысты болғандықтан, ондағы ауа-райы өзгерістері және маусымдық өзгерістер көшпенділердің күнделікті өмірінде бейімдеді.

Көшпенділер өркениетінің таным-түйсігі табиғат пен тікелей байланысты болғандықтан, табиғат пен адам тақырыбындағы әдеби туындыларда экологиялық тәрбие жатыр.

Мүдделер қақтығысы

Мақалада мүдделер қақтығысы жоқ.

Авторлардың қосқан үлесі

Мусинова Г.С. – мақаланың тұжырымдамасына, мақала тақырыбына қатысты мақалаларды оқып, шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектерін зерделеуге, мақаланың рәсімделуіне өз үлесін қосты. Тулебаева К.Т. – мақала материалдарын саралап, талдау жасауға пайдалы деректер жинақтауға ат салысты.

Алғыс айту және қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігінің грантымен қаржыландыратын «Жас ғалым» ІРН АР22686946 Қазақ әдебиетіндегі экология мәселесі (Семей сынақ полигоны негізінде) жобасы аясында жазылды.

Әдебиеттер тізімі

1. Послание Президента. URL: <https://almaty.tv/news/poslanie-prezidenta> [Электронный ресурс] (дата обращения: 20.02.2024).
2. Әл-Фараби. Таңдамалы трактаттар. – Алматы: Арыс, 2009. – 648 б.
3. Тебегенов Т. Әлем әдебиеті (XIX-XX ғасырлар). – Алматы: Арыс, 2004. – 168 б.
4. Жарылғапов Ж.Ж. Қазақ прозасы: ағымдар мен әдістер. – Қарағанды: «Гласир», 2009. – 400 б.
5. Майтанов Б. Мұхтар Әуезов және ұлттық әдеби үрдістер. – Алматы: «Жібек жолы», 2009. – 544 б.
6. Айжанбайқызы Г. Жапонға жақындығымыз бар ма? // Айқын. – 2.06.2011.
7. Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. – Алматы: Жібек жолы, 2009. – Т. 36. – 412 б.
8. Құрмансейіт Б. Мен көрген Жапония. – Алматы: Қазығұрт, 2022. – 574 б.
9. Төлепбергенұлы Д. Полигон – ұлы Әуезовті қатты толғантқан еді // Алаш айнасы. – 28.08.2009.
10. Еспенбетов А.С. Уақыт өрнегі. – Алматы: «Инжу-маржан», 2005. – 515 б.
11. Бөкейхан Ә. Таңдамалы шығармалар. Т. 2. – Астана: «Сарыарқа», 2009. — 320 б.
12. Бекхожин Х. Қазақ баспасөзінің даму жолдары. – Алматы: «Мектеп», 1964. – 290 б.
13. Итс Р. Шепот Земли и молчание Неба. – М.: «Просвещение», 1990. – 372 б.
14. Mussinova G. et al. Issues in teaching the human and ecology concept // Cypriot Journal of Educational Sciences. – 2022. – Vol. 17, Issue 10. – P. 3625-3637.

Г.С. Мусинова, К.Т. Тулебаева
Alikhan Bokeikhan University, Семей, Казахстан

Последствия экологического кризиса и ядерных испытаний в произведениях литературы

Аннотация. В статье рассматривается тема экологии в литературных произведениях. Главным объектом художественной литературы, как известно, является жизнь человека и его взаимоотношения с природой. Поэтому в художественных произведениях зачастую наряду с человеком в той или иной степени занимает место и изображение природы. Об этом свидетельствует тема экологии, которая изначально встречается в образцах устной народной литературы и продолжает рассматриваться вплоть до современной литературы. Авторы доказывают, что кочевая цивилизация с целью сохранения жизненного равновесия стремилась к глобальной целостности. Всесторонне проанализированы топонимические наименования, отраженные в национальных ценностях, а экологическое сознание показано как начало тюркской культуры и цивилизации, а также формирования культуры бережного отношения к родному краю.

Фундаментальные исследования по экологическим проблемам восходят к шестидесятым годам прошлого века, когда значение и ценность экологических движений рассматривались в контексте науки. Полигонные испытания, оказавшие пагубное влияние на судьбы людей и природы, также отразились и в художественной литературе. Авторами выявлены вопросы исторической правды и художественного решения по теме экологии в современной казахской литературе. Скрупулезно проанализированы вопросы, поднятые в средствах массовой информации Казахстана, связанные с Семипалатинским полигоном, ряд статей, опубликованных в региональных газетах и журналах. Особый акцент автор делает на отражении в произведениях таких пострадавших от экологической катастрофы населенных пунктов, как Абралы, Караул и соседние районы области.

Ключевые слова: литература, экология, полигон, экологический кризис, народная трагедия, проза, поэзия.

K.T. Tulebayeva, G.S. Mussinova
Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan

The Consequences of the Ecological Crisis and Nuclear Testing in Literary Works

Abstract. The article discusses the topic of ecology in literary works. The main object of fiction, as you know, is human life and its relationship with nature. Therefore, in works of art, the image of nature often occupies a place along with a person to one degree or another. This is evidenced by the theme of ecology, which is initially found in samples of oral folk literature and continues to be considered up to modern literature. The authors prove that the nomadic civilization aspired to global integrity in order to preserve the balance of life. Toponymic names reflected in national values are comprehensively analyzed, and ecological consciousness is shown as the beginning of Turkic culture and civilization, as well as the formation of a culture of respect for the native land. Fundamental research on environmental issues dates back to the sixties of the last century, when the importance and value of environmental movements were considered in the context of science. Landfill trials, which had a detrimental effect on the fate of people and nature, were also reflected in fiction. The author identifies the issues of historical truth and artistic solutions on the topic of ecology in modern Kazakh literature. The issues raised in the mass media of Kazakhstan related to the Semipalatinsk test site, a number of articles published in regional newspapers and magazines are scrupulously analyzed. The author places special emphasis on the reflection in the works of such settlements affected by the environmental disaster as Abraly, Karaul and neighboring districts of the region.

Keywords: literature, ecology, test site, environmental crisis, people's tragedy, prose, poetry.

References

1. Poslanie prezidenta Message from the President [Electronic resource]. – URL: <https://almaty.tv/news/poslanie-prezidenta> (Accessed: 20.02.2024). [in Russian]
2. Al-Farabi A.N. Tandamaly traktattar [Selected treatises] (Arys, Almaty, 2009, 648 p.). [in Kazakh]
3. Tebegenov T. Alem adebieti (XIX-XX gasyrlar) [World of Literature (19th-20th centuries)] (Arys, Almaty, 2004, 168 p.). [in Kazakh]
4. Zharylgapov Zh.Zh. Kazak prozasy: agymdar men adister [Kazakh prose: trends and methods] (Glasir, Karaganda, 2009, 400 p.). [in Kazakh]
5. Maytanov B. Mukhtar Auezov zhane ulttyk adebi urdister [Mukhtar Auezov and national literary trends] (Zhibek Zholy, Almaty, 2009, 544 p.). [in Kazakh]
6. Aizhanbaykyzy G. Zhaponga zhakyndygymyz bar ma? [Do we have an affinity for Japan?], Aikyn [Aikyn], June 2, 2011. [in Kazakh]
7. Auyezov M. Shygharmalarynyn elu tomdyk tolyk zhinagay [Fifty-volume complete collection of his works]. Vol.36 (Zhibek Zholy, Almaty, 2009, 412 p.).
8. Kurmanseyit B. Men korgen Zhaponiya [The Japan I've Seen] (Kazygurt, Almaty, 2022, 574 p.). [in Kazakh]
9. Tolepbergenuly D. Polygon – Polygon – Yly Auezovti katty tolgankan edi [Polygon - great Auezov was very worried], Alash ainasy [Alash ainasy], August 28, 2009. [in Kazakh]
10. Espenbetov A.S. Uakyt ornegi [Pattern of time] (Inzhu-marzhan, Almaty, 2005, 515 p.). [in Kazakh]
11. Bokeikhan A. Tandamaly shygarmalar [Selected compositions], Vol.2 (Saryarka, Astana, 2009, 320 p.). [in Kazakh]
12. Bekhozhin Kh. Kazak baspasozinin damu zholdary [Ways of development of the Kazakh press] (Mektep, Almaty, 1964, 290 p.). [in Kazakh]
13. Its R. Shepot Zemli i molchanie Neba [Whisper of the Earth and the Silence of Heaven] (Prosveshhenie, Moscow, 1990, 372 p.). [in Russian]
14. Mussinova G. et al. Issues in teaching the human and ecology concept, Cypriot Journal of Educational Sciences, 10 (17), 3625-3637 (2022).

Авторлар туралы мәлімет:

Муסיнова Г.С. – PhD, аға оқытушы, Alikhan Bokeikhan University, Семей, Қазақстан. ORCID ID 0000-0002-0567-3787.

Түлебаева К.Т. – филология ғылымдарының кандидаты, доцент м.а., Alikhan Bokeikhan University, Семей, Қазақстан; ORCID ID 0000-0003-1636-8822.

Муסיнова Г.С. – PhD, старший преподаватель, Alikhan Bokeikhan University, Семей, Казахстан. ORCID ID 0000-0002-0567-3787.

Түлебаева К.Т. – кандидат филологических наук, и.о.доцента, Alikhan Bokeikhan University, Семей, Казахстан. ORCID ID 0000-0003-1636-8822.

Musinova G.S. – PhD, Senior Lecturer, Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan. ORCID ID 0000-0002-0567-3787.

Tulebayeva K.T. – Candidate of Philological Sciences, Acting Associate Professor, Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan. ORCID ID 0000-0003-1636-8822.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).